

Հինգ ամիս Կասած աղա երեխաներին արգեն հաղցնում էին իշիկ և թոմարն: Վերջինս կարում էին սպիտակ կտավից, փողքերը փոթփոթած, որ կայում էին ծնկից ցած:

Թուլութից թոմարին անցնելուն անվանում էին ոռ տոսյրէկ: Տասից ասաներկու ամիսաների յիսներին առանց փաթաթանների քոլող էին

ղնում, իսկ մեջներին փոքրիկ բամբակե շալ կապում:

Տղա երեխաները, լինելն դպրոցական, թե վարձու հոտաղ, այդ տարադով էին մինչև մեծանալը: Հետո արդեն սկսում էին հագնել շալվար, կապել փուշի և այլն:

Աղջիկներին, ինչպես ամենուր, Արճակում ես վաղ էին սկսում օրիորդի ձևով հագցնել:

## ՀԱՍՈՐԱԿԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔ

### ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔՐ:

Արճակը Վանի նահանգի ասանդուր գավառներից մեկն էր, Արճակ դուղը՝ գավառի կենտրոնը:

Արճակի գավառը վարչական անասնկյունով մյուզուրլը (մյուզուրանիսա) էր: Ըստ օրինի, մյուզուրը պետք է եթարկվեր կայմակամին, սակայն Արճակի մյուզուրը միշտ էլ հաշվառու է հղել Վանի վալիին, այսինքն՝ նահանգապետին: Արճակում կար հասաառան կաղմով ոստիկանություն՝ ոստիկանագետով ու ոստիկաններով, հեռադատուն, ինչպես և հարկային բաժին, դինվուրական բաժին և այլուայլ բաժիններ ներկայացնող պաշտոնյաներ: Վերջին տարիներին ավելացավ նաև փոստը:

Մյուզուրը ներկայացնում էր գավառի դերադույն իշխանությունը, մնացած բոլոր բաժինները ենթակա էին նրան:

Մինչև 1890 թ., ընդմիջումներով, Արճակում պաշտոնավարել էին մի շարք հայազգի մյուզուրներ և այն էլ բացառապես արճակցի հայեր: Ամենավերջին հայազգի մյուզուրը՝ Ավեախ Հյուսյանը, 1890 թ. իր ծախսերով կառուցել էր երկհարկանի մի շենք և ծառայեցրել որպես մյուզուրը: Շենքն այդ նպատակին էլ ծառայեց մինչև Եղեռնի օրը: Բայց հայազգի մյուզուրներ այլևս չեղան, մինչև 1913—14 թթ., երբ մեկ ամիսով Արճակում նշանակվեց վանեցի պարոն Մարգար Կարա-Անֆերյանը:

Անցյալի արճակցի հայազգի մյուզուրներին ոչ մեկը թուրքերին զրեկ-կարգալ չէր իմացել, բացի Վանեցյան Պետրոսից: Մնացած հայազգի մյուզուրները գործերը վարել էին թուրք քաթիբի (գրագրի) միջոցով:

Վերջին՝ Գիսնամյակում, ընդմիջումներով, Արճակում հիմնվել ու լուծարքի էին ենթարկվել 100—200 հոգիանոց զորանոցներ: Զորանոցների տեղում թյունը եղել էր վեց ամսից երկու տարի: Գոյություն ունեցող զորանոցի շենքը միշտ էլ

Արճակ գյուղի սուրը Մեսրոպյան դպրոցն էր եղել:

Մյուզուրին հասարակական կարգով օգնական էր նշանակվում մի արճակցի հայ, որը կոչվում էր ազա և որը միայն անվանապես էր: Առհասարակ պետական (գավառային) հիմնարկները, ինչպիսիք էին՝ մյուզուրը (գավառապետարան), կավուշ (ոստիկանատուն), կըշլա (զորանոց), թելեկրաֆ-խանա (հեռագրատուն) և մնացածները տեղավորված էին գյուղացոց սեփական երկհարկանի բնակարաններում (իհարկե, առանց որե՛կ փոխհատուցման):

Պաշտոնյաներից շատերն իրենց ընտանիքները պահում էին Արճակում: Արանք ես ապրում էին հայերի աներում և եթե երկհարկանի շենք չուկար, ապա անպայման դրսի հոգայում:

Տանաների կողմից մատուցված ծառայությունները, ինչպիսին էր՝ հաց թխելը (որին ոչ մի պաշտոնյայի կին ընդունակ չէր) կամ աղբյուրից ջուր բերելը, նույնիսկ իրենց վառելիքը հայթայթելը, թե՛ պաշտոնյաները, թե՛ իրենց կանայք համարում էին հյուրընկալման ընդհանուր կանոն, որիչ ոչինչ, Հաճախ այդ խանութներն այցի էին ղնում համրանների կանանց և հյուրասիրվում օշարակով, սուրճով ու ծխախոտով, երբեմն էլ մնում էին ճաշի: Աս համարվում էր հայ ընտանիքի հանգիստ սիրալիություն ցուցաբերում:

### ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ՎԱՐՉԱԿԱՑՄԸ

Ազա: Նշանակվում էր մյուզուրի կողմից, լինում էր հարգված ու տարիքավոր անձնավորություն: Ըստ օրինի, աղան պետք է հանդիսանար բնակչության և կառավարության միջև անմիջական կապ պահպանողն ու հասարակության կարիքների մասին իշխանությանը անհրաժեշտ պահանջներ, աղա արդարև մյուզուրին ներկայանալուց, այն էլ՝ նրա կանչով: Այս ամենով հանդերձ, ազա ախաղոսը պաակառազգու էր:

Ռես (դյուղապետ), գյուղի կարեւորագույն

գեմքն էր, ընարվում էր գյուղական համայնքի կողմից՝ գյուղի առհմիկ հարուստ ընտանիքից՝ տարիքով ու բանիմաց: Պետք է լիներ աղքատիկ անձնավորությունն էլ լավ ախրապետներ թուրքերենին: Ռեսուրսանմիջական ներկայացուցիչն էր գյուղացիները և պետության միջև թե՛ արձակցիներին, թե՛ ալլեայլ գյուղերի միջև սահմանափակ համայնքին վերաբերող գործառնքներ կարգավորող: Ռեսուրսանն էին իջեանում կառավարության հետ առնչությունն ունեցող գավառի ասարեր գյուղերից եկած մարգիկ (եթե գյուղում ծանոթներ չունենին), անծանոթ ուղևորները, փահլեանները և ուրիշներ: Ռեսուրսանն էր սնվում նաև գյուղի գլխի: Ռեսուրսանն անտեսական ղոհարերումների առաջ էր կանգնում, սակայն ոչ մի վարձատրություն չունեց, բացի մի դուրարայից, որից նյութապես ոչինչ չէր շահում:

Մաշլիսներ: Սրանք Ռեսուրսանմիջական օգնականներն էին, նույնպես ընտրվում էին գյուղական համայնքի կողմից: Մաշլիսները հինգն էին, նույնպես տարեց ու առհմիկ գյուղացիներից: Նրանց պետք էր օգնել Ռեսուրսանմիջական հասարակական գործերը վտրելուն, Ռեսուրսանմիջական բացակայություն ժամանակ կարգավորել հասարակական աշխատանքները, մասնակցել պետական հարկը հավաքելուն, կատարել իշխանությունից եկած անակնկալ պահանջները, որից գյուղից եկած որե՛ք ընտանիքի հետ բանակցել և այլն: Մաշլիսները ես աշխատում էին հասարակական կարգով, առանց որե՛ք բան ավելացնելու իրենց ունեցվածքին, առանց արտոնություն:

Գզիբ, վարձվում էր Ռեսուրսանմիջական կողմից, լինում էր չբավորներից: Նա պետք է շատ թե՛ քիչ իմաստը թուրքերեն խոսել, բնավորությամբ ոչ գյուղատգապ կամ խեղճ, ֆիզիկապես էլ լինել առկույն: Պետք է միշտ մոտիկ լինել մյուզուրլըքին, կատարել պաշտոնյաների կողմից իրեն տրված հանձնարարությունները: Նա առաջինն էր ներկայանում Արձակի րադմապիսի կոնստանտին, բաժանում նրանց գյուղացուց աների վրա, հաջվի առնելով յուրաքանչյուրի աստիճանն ու քաջահաճությունը, ըստ այգմ էլ ասլահովելով նաև սպասարկուններով: Չնչին սխալի կամ մի փոքր հապաղման գեպում գլխին էր, որ կոնստանտինի կողմից ենթարկվում էր լուսանքի, նաե՛ ծեծի: Քչերն էին, որ հանձն էին առնում գզրի աշխատանքը<sup>1</sup>:

<sup>1</sup> Նրիմյան Հայրիկն իր «Պապիկ ու թոռնիկ» վիպակում ընթերցողին ներկայացնելով Արձակի գզրի տապանաքարը, մեջ է բերում մի երկար տապանաքար, որի սո՛ղ ասվում է. «Գզեցին, գզեցին ինձ այդ «հյուրերը», և Արձակի գզրին

Գզրի աշխատավարձը գանձվում էր գյուղական համայնքից, յուրաքանչյուր անտեսությունն տվյալ տարվա սաացած հացահատիկի քանակի չափարներով հաշվով: Ինչպես ամեն տեսակի գտնվածները, գզրի աշխատավարձը ես հացահատիկն էր և գանձվում էր կալոցին՝ կալատեղիներից:

Ռեսուրսանմիջական նախորդ որոշում էին, թե այսինչ անտեսությունն տվյալ տարին ինչքան բերք ունի, և մաշլիսներից որե՛ք մեկն ու գլխին այդ տրեանեսություն կալաանդն էին գնում: Շահանների գործը վերջացնելուց հետո, մի ջարք հասարակական վարձահավաքների թվում լինում էր և գզրի վարձ հավաքելը:

Եթե տվյալ կալաանքը լիառատ բերք էր ստացել, և բերքը կիսարար չէր, բոլորը տվյալ անանեսությունն էր մնում, ապա Ռեսուրսանմիջական էլ հաշվումների ժամանակ, ի շահ գզրի, խախտում էին գզրի աշխատավարձի կանոնները: Եվ ոչ մի արձակցի չէր առարկում գրա գեմ:

Ջրբաշ: Վարձվում էր Ռեսուրսանմիջական կողմից: Ջրբաշի պարտականությունն էր շրջել գաշտերը, հսկել ջրաաար առունները, ուղղել գրանց փոքր ու աննշան վթարները, մեծ վթարների մասին իրողեկ գարձնել Ռեսուրսանմիջական:

Ջրբաշը լինում էր հաշվից գլուխ ունեցող և րավականին սիրված անձնավորություն: Նա էր արաաաներին ջուր բաշխում, ըստ նրանց ունեցած ջրային պեղներին, հսկում էր, որ ջուրը կանոնավորապես հոսի ջրվելիք արաը և վերջինս ջրվելուց հետո, ջուրն ուղղում էր դեպի հերթական ջրվելիք հաջորդ արաը:

Ջրբաշը ես իր աշխատավարձը ստանում էր հացահատիկով: Վարձը լինում էր նայած տրեանեսությունն տվյալ տարին սաացած ջրի ժամերի, անկախ նրանից, թե ավյալ անանեսությունը պապենական քանի պեղ ջրի իրավունք ուներ:

Այն ընտանիքները, որոնք ջրային մեծ իրավունքների տեր էին, բայց սնանկացել էին ու չէին օգտվում ջրային իրենց ժամերից, աղատվում էին ջրբաշին աշխատավարձ աալուց: Սակայն նրանք պարաավոր էին ջրբաշին հայտնել, որ իրենց ջրային իրավունքը ղիջում են այս կամ այն աղաականին, որը շատ ցտնք ունի և քիչ ջուր:

Կատուղիներ (ցանքերի ու խոհաարքների պահակներ): Լինում էին երկուսից-երեք հոգի

իր տապանաքարը վերջացնում է մի այսպիսի պատգամով՝ «Ինչ աշխատանք անում եք, արեք, րայց ոչ Արձակի գզրություն»:

վաղ պարսեանից մինչև ուշ աշուն շրջում էին դաշտերում, պարտադանց հողատերերի ու պատահական անցորդների անասուններից պահպանելով յոսրերն ու խոտհարքները:

Նույն պարտադանքներին կարդի հրավիրելու համար չէին զլանում գիմել մահակի օգնությամբ: Հիշալ ուղահակները արգելում էին նաև կանանց ու աղջիկներին ցանկած արտերից բանշար քաղելու: Կոտուղիների աշխատանքը թեթևանում էր սկսած խոտհանքից մինչև աշնանացանի կանաչելը, այսինքն՝ սեպտեմբերի սկզբները:

Կոտուղիների աշխատավարձը սրուշվում էր սուրվա խոտհարքների ու ցանքատարածությունների չափերի հաշվով: Կոտուղիները ևս վարձվում էին ոես-մաշլիսի կողմից և իրենց վարձը հավաքում էին կալոցին, կալաանդիներում:

Սոբադարներ (գյուղի գիշերապահներ): Հայերը դենք կրելու իրավունք չունեին, իսկ գյուղը դալներից ու թալանչիներից պաշտպանվելու նախապայմանը հրադենն էր: Նոբադարները լինում էին պավտուի քրդական գյուղերի քրդերից, նայած հանդամանքներին, երկու կամ երեք հոգի:

Մուվում էին հերթականորեն՝ գյուղի ունեոր ընտանիքներում: Այգ հերթականությունը որոշվում էր ոես-մաշլիսի կողմից: Որպես լեռնտեղակ ու առողջ տղամարդիկ, նոբադարները աչքի էին ընկնում լավ տխուրժակով, բայց ոչ ծայրահեղ պահանջկատությամբ: Սակայն տանտերերն իրենք էին մատնում նրանց սնունդը լավ անել, այն է՝ անպակաս լինելու ձվածեղը, յուղով շաղախած փոխինգն ու ճմուռը և այլն:

Նորադարներին կեղակրելու պարտավորությունից պետք էին մնում չքավոր ընտանիքները, այրիները և այն պանգխտածների ընտանիքները, որոնց տներում հասուն տղամարդիկ չկային:

Նորադարները վարձվում էին ոես-մաշլիսի կողմից՝ հնչուն գրամով: Նրանց վարձը լինում էր յուրաքանչյուրին երեքից հինգ հարյուր դուռուշ: Այս դուրարը բաժանվում էր գյուղի տնտեսությունների վրա, ըստ նրանց կարողությունների:

Նախուրգներ: Որանք երկուսն էին, որոնց նույնպես վարձում էին ոես-մաշլիսները: Աշխատավարձը տալիս էին այն ընտանիքները, որոնք իրենց անասունների համար առանձին վարձած հոտաղներ չունեին: Վարձատրվում էին ըստ իրենց արածեցրած անասունների գլխաքանակի, յուրաքանչյուր անասունին՝ մեկ որեկ ցորեն կամ երկու որեկ գարի: Աշխատավարձը հավաքում էին կալոցին իրենք՝ նախորդները: Մատղաշ հորթերն ու պոմշաձագերը նախիր չէին ուղարկվում:

## ՀՈԳԵՎՈՐ ԿԱԶՄԸ

Սկեղեցի: Գյուղն ուներ սուր Գևորգ անվամբ բավականին մեծ ու լուսավոր եկեղեցի: Այս շինված էր 1878 թ. շեյխ Ջալալեգգինի հրոսակների կողմից հրգեհված նախկին համանուն եկեղեցու հիմքերի վրա:

Եկեղեցու հիմքը մի մետրաչափ քարերով էր շարված, մնացածը հում աղյուսից էր: Դրսից բարձրանում էր մի մեծ գմբեթ և մի փոքրիկ դանդակատուն, մնացած կտուրը հարթ էր: Ներսից, հենց գոան մոտից, շենքի մի մասը ճաղերով անջատված էր ընդհանուր եկեղեցուց: Այգ մասը երկհարկանի էր: Դա կանանց բաժանմունքն էր, վերևում՝ երիտասարդ հարս-աղջիկներն էին, ներքևում՝ տարեց կանայք: Եկեղեցու հինգ դուռը փայտե սյուները ժամանակին գնվել էին տասը մեծատոհմիկ արճակցիներից, և նրանց ալեհներ ժառանգորդները եկեղեցի գալիս կանգնում էին իրենց պապենական սյան տակ:

Մի քանի էթանագին սրրապատկեր, խաչազարդ ժամագիրք, մի արծաթյա սկիհ, դույզ ծնծղա, երկու խշոց, մի զույգ հին փիլոն, մի քանի մոմակալ, խորանի շթե վարագույր, երկու տասնյակ շթե ժամի շապիկ, մկրտության կոնք, մի երկու ռուրվառ և հատակին փռված խոտիներ, մեկ էլ նախկին սուրբ Գևորգից մնացած դանգու: Այս էր սուրբ Գևորգ եկեղեցու ամբողջ գույքը: Եկեղեցուն էր սլատկանում նաև 1907 թ. աշխատանքի գցած (դեռ 1891 թ. կառուցված) ձիթհանը:

Հոգևորականներ: Քանաճա: Արճակի եկեղեցուն միշտ էլ սպասարկել են երկու քահանա: Ավագ քահանան ավագություն պատվին էր արժանանում իր տարիքի և քահանայական պաշտոնի վաղեմության շնորհիվ: Քահանաներն առանձնակի վարձատրվում էին կնունք, պսակ և թաղում կատարելիս: Բացի այդ, յուրաքանչյուր ծուխ քահանային էր ընծայաբերում տարեկան մեկ օխա յուղ, ինչպես և մի սարակ (աշխատող) էր ուղարկում քահանայի գաշաային աշխատանքներն անելու: Երբեմն, տոնական պաշարագների պահերին, եկեղեցու ավագ ախրտցուն, մի ձեռքով ծիացող խնկարույր բուրվառը թափահարելով, մյուս ձեռքին փոքրիկ թասը բռնած, մոռենում էր աղոթողներին ու մրմնջում, օրինակ՝ «խունկ-մոմի», «Այսամավուրթի» կամ «ժամաան խամար» և այլն: Աղոթողները տասական կամ շատ-շատ քրտանական փարա էին գցում թասի մեջ, գրանով մասնակցելով եկեղեցուն խունկ-մոմ, Այսամավուրթ և այլ պիտանի բաներ գնելու համար հավաքվելիք գրամական հանգանակությունը:

Բայց կար նաև «ժամվորի թաս», այսինքն՝ հանդանակութիւն այդ օրվա պատարագ մատուցողի օգտին: Եվ հացառաւ, բայց հնչուն դրամից միշտ պակասութիւն ունեցող արձակցիները, նույն շնչին աասը փարաներն էին դցում «ժամվորի թասի» մեջ:

Ծննդյան տոներին քահանան ժամհարի և երկու սարկավադի ուղեկցութեամբ շրջում էր իր ծխի տները տնօրհնեքի: Տանախիկներն ալլուրի մաղի վրա երկու լավաշ էին դնում, քահանան օրհնում էր տունն ու ալլուրի մաղը, ժամհարը վերցնում էր հացը, դնում իր ջվալը, իսկ քահանան մաղի վրա դնում էր Հիսուսի իաշելութեան պատկերով կնքված կլորավուն նշխարը: Օրհնված աան տիկինը քահանայի ձեռքի խաչն ու Ավետարանը համրութեւիս Ավետարանի վրա էր դնում ամօխնեւան (տունն օրհնելու վարձը), որը լինում էր արծաթե քառասուն փարանոց կամ երկու կուռուշանոց: Տնօրհնեքի փողը որոշակի չէր՝ ով ինչքան տար:

Նույն դործողութիւնն էր կրկնվում նաե Բրիտտոսի հարութեան առնին, միայն այդ օրը մաղի վրա դրված երկու լավաշին ավելացվում էր նաե շորս կարմիր ձու՝ երգեցիկ մանկահասակ սարկավադների համար: Պսակի, կնունքի ե թաղումի համար կանխառնված հնգական կուռուշ վարձը պարտագիր չէր կանխիկ վճարել, սակայն նման արաակարգ դեպքերում քահանան պատրաստակամորեն գնում ե կատարում էր իր հոգեորդերը: Նշանդրեքների ու հարսանիքների ամենակարեոր անձնավորութիւնը քահանան էր ե ամենաառաջին հրավիրելը նա էր լինում:

Լուսբար: Արձակում լուարար եկեղեցական գծով հասարակական աշխատող էր, որն իր գերն անշահախնդրութեամբ կաարում էր: Լուարար հսկում էր «ճրագ-լուսի» վրա: Առավոտ-երեկո, ժամասացութիւնը սկսվելուց առաջ, նա էր վառում եկեղեցու ճրագները: Լուսբարն էր դնում դործածվելիք մոմն ու խունկը, հոգ աանում պատարագների պահերին օրհնվելիք դինու մասին: Քահանայի հետ լուարարն էր պատրասաում եկեղեցում բաժանվող ծխախոտի թղթի նբրութեամբ պանցրագը ե խաշելութեան կնիքով կլորավուն իշխարք, պատարագի պահերին լուարարն էր աղոթողներին պանցրաց բաժանում, հետևում ավետարանների ու ալլ սբրութիւնների պահպանմանը, ինչպես նաե ժամի շապիկների մաքրութեանը:

Տարեկան մի քանի անգամ, պատարագների արարողութեան պահին, ինչպես պատարագիչ քահանայի օգտին էին հանգանակութեան թաս պը-

տրտեցնում աղոթողների շարքերում, նույնպես և լուարարի օգտին՝ տուրին երկու, թե երեք անգամ, աղոթողների շարքերում պտտեցնում էին լուսբարի թասը:

Ժամհար: Սրա պարտականութիւնն էր օրը երկու անգամ, այսինքն՝ այգաբացին ու վերջալուսին, եկեղեցու դանգեր տալը, ճրագները ձեթով լցնելը, նախօրոք դրանց կարճացրած ողաւրտւոյգները փոխելով նորերով, եկեղեցու կաուրը ձնից մաքրելը, խսիրներով ծածկված հատակն ավելելը ե ալլն:

Ժամասացութիւններին ժամհարն ամենաառաջինն էր եկեղեցի մտնում ե դնում տմենավերջինը: Նրա մոտ էր դտնվում եկեղեցու բանալին: Գլուղում մահացութիւն լինելու դեպքում, առաջինը ժամհարն էր հայտնվում ննջեցյալի դռանը, ուսին դրած մշտապես եկեղեցու սրահի մի անկյունի պատին հենված նաշը: Եթե ննջեցյալը տղամարդ էր, ապա նրան լողացնող երկուսից մեկը ժամհարն էր, ննջեցյալին եկեղեցի տանող նաշակիրներից առաջինը նորից ժամհարն էր, եկեղեցում տղամարդ ննջեցյալին ւպատանողը նորից նա էր: Նա ննջեցյալին, նրա հարաղատներին հավասար, ուսերի վրա հաոցնում էր մինչե դելեմանը:

Ժամհարի աշխատավարձն էր՝ հարուստ տներից, կալոցին, տունը շորս ոբեկ ցորեն, տարին մեկ անգամ, յուրաքանչյուր տնից յոթական հաց (որը տանախիկներն աղոթելու գնալիս իրենք էին տանում եկեղեցի), ինչպես նաե տրնօրհնեքների օրերին ամեն մի օրհնված տնից՝ երկուական հաց:

Տիրացու: Արձակի եկեղեցու տիրացուները լավ ձայն ունեցող, դրագետ, երիտասարդ մարդիկ էին, որոնք այդ դերը կատարում էին կամավոր: Տիրացուններից մի քանիսը եկեղեցու հոգաբարձուներ էին, մի քանիսը՝ դպրոցի հոգաբարձուներ ե տիրացվական դերը կատարում էին ոչ թե կրոնական նեղ նտխապաշարումներից ելնելով, ալլ երաժշտութեան սիրուն, ժողովրդի հանգստ ունեցած հարգանքից ե ալլն: Տիրացվական դեր կատարելուց հետո, այդ մարդիկ մանում էին երկրորդործի իրենց բնական դերի մեջ:

Սարկավադ: Ասրկավադները դպրոցի բարձր դասաբանցի, լավ ձայն ունեցող աշակերաններն էին: 14—15 տարեկան այդ պաաանները, ժամի շապիկը հագներին, մասնակցում էին երգեցողութեանը, խշոցներն էին շարժում, նեղ ու երկար թղթե ժապավենի վրա դրված Դանիել, Եսայի

մարդարենների ընթերցվածներն էին կարդում, հաղորդության պահերին, հաղորդություն տվող բաժանայի աջ ու ձախ կողմերում նստած, վառ կերտները ձեռներին, «աշակերտություն» էին տնտում, տնօրհներին, բաժանայի հետ տներն էին օրհնում՝ իրենք ևս իրենց բաժինը երգելով։ Հարսանիքի օրերին, պսակի ժամանակ, մոմը ձեռներին կտնդնում էին բաժանայի ետևը, իսկ պսակի սրբապատկերներից հետո, հարս-փեսայի ասացից պսակի դուրս լինելուց երգելիկ խմբի մեջ էին մանում։

Այս ամենն իրենց հասակակից տղաների համեմատությամբ առավելություն էր, սակայն առավելագույնն տյն էր, երբ ծնողները նրանց համար նոր ժամադրույթի էին կարում։ Նոր ու իրենց հասակին համեմատ կարված ժամի շապիկը հագած եկեղեցու բեմում հայտնվելը, հարս-տուկայում էր լցնում թե՛ աշխարհի շարին ու բարուն դեռ անծանոթ մանուկների, թե՛ նրանց ծնողների հայրին։

Երեցվորական։ Սա ընտրվում էր համայնքի Լոգոսից, Երեցվորական առհասարակ գլուղի համբաններից էր։ Ետ պետք է լինե՛ր ծանրաբարո, կրոնապաշտ ու տարեց անձնավորություն և մանավանդ՝ հյուրընկալ ու լայնսիրտ։

Երեցվորականը պարապմունք էր հոգ տանել և՛ եկեղեցու կարիքներին, և՛ դպրոցը բարեկարգ պահելուն։ Դպրոցի գոներին փականներ դնելը, լուսամուտների աղակերներ դրելը, թիթեղե վառարաններն ու վառարանը առնելը, դպրոցի ու եկեղեցու կառույցները սպառելը, ուսուցիչներին բնակարանով ապահովելը և խոստացված քանակությամբ աշխատողներին, եկեղեցապաշտական միակ շահութարեր կետի՝ ձեռքների անխափան աշխատանքին հետևելն ու սաացված շահույթի նպատակահարմար օգտագործումը մասնում էին Երեցվորականի պարտականությունների մեջ։

Երեցվորականի տանն էին իջևանում կրոնական դործի հետ սրեկ առնչություն ունեցող ուղևորները, խնայիր էին ամեն աարի եկող Շաաաիի «Փյութկի» սուրբ Գևորգի նվիրահավաքները, Պարսկաստանից Մուշի սուրբ Կարապետ ուխտի դնացողները և Թիմուրի հուշակավոր Տիրամուր վանքին տղավորները, «Տիրամուր ինդո» կոչված հիվանդները (բորոտները), վանաղան հանգանակության կողմից ունեցող սարեց ու սնանկ, սակայն լրջախոհ ու հարգարժան մարդիկ, որոնց տնե-տուն ման դպրոց Երեցվորականն ինքն էր ընկերակցում և սաացված հացահատիկը վաճառում և ալլն։

Պարսկաստանի սահմանադիրային Սարա

փոքրիկ քաղաքի և վելայեթի կենտրոն Վան քաղաքի բանուկ ճանապարհի կենտրոնում ընկած Արճակում միշտ էլ հանդիպում էին կրոնական դոմ Երթեկեղեցու, ևսմանների համար իջևանատուն շունեցող Արճակում օրինական իջևանատունը Երեցվորականի տունն էր։

Հոգաբարձուներ։ Հոգաբարձուները ընտրվում էին համայնքի կողմից։ Սրանք պետք է լինեին կրոնական սնտիապաշտական նախապաշարունելից դեր, դրադետ և լուսավոր մաքի տեր մարդիկ։ Մինչև ընտրվելը նրանք դպրոցի նկատմամբ ցուցաբերած շահագրգռվածությամբ արդեն շահած պետք է լինեին համայնքի վստահությունը։

Հոգաբարձուները հինգից-յոթն էին։ Սրանք Բաբու քաղաքում դտնվող «Կրթասիրաց միության» հետ համաձայնեցնելով, բանակցություններ էին վարում Վանի «Գաղաթների կրթական դործուր» ղեկավարող մարմինների ու Առաջնորդարանի հետ՝ ուսուցիչներ վարձելու խնդրում, երաշխավորում վարձվելիք ուսուցիչների ոոծիկի, բնակարանային և այլ կենցաղային պայմանների ապահովումը։

Հոգաբարձուներն իրենք էին քաղաքից առնում անհրաժեշտ դասագրքերը, աետերն ու դրենական ալլեայլ ուխտույքները և դասերն սկսվելուն պես բաժանում աշակերտներին, ծնողներից դանձելով պրանց արժեքը։ Հոգաբարձուները հաճախակի լինում էին դպրոցում, տեղեկանում այնտեղի դրություն մասին ու պակասներն անմիջապես լրացնում։

Նրանք թե՛ ուսուցիչների հետ էին ամուր կապ պահպանում, թե՛ Բաբվի միության հետ դրավոր հաղորդակցվում ու այնտեղից տրվող հրահանգներին համաձայն գործում։ Մի խոսքով, հոգաբարձուները դյուղական մտավորականներն էին։ Դպրոցի դործը նրանք ինքնուրույն չէին վարում, այլ իրենց հաշվետու էին համարում Բաբվի «Կրթասիրացի» նախագահ Մարգար Հյուսյանի առաջ, որը կրթված ու բանիմաց մի անձնավորություն էր (հիմնադիրն էր Եղևլ այդ դպրոցի ու «Կրթասիրաց միության»)։ Թեպետ հիշյալ անձնավորությունը նյութական անապահով վիճակում էր, բայց մեծ կապեր ուներ Բաբվի հայ մաավորականների հետ և նամակային հարաբերություն էր պահպանում Վանի Առաջնորդարանի և դավառի կրթական դործով ղեկավարող մարմնի հետ։

Հոգաբարձուները Երեցվորականի հետ միաձուլ էին աշխատում ու ջանք էին թտփում ոչ այնքան եկեղեցին բարեկարգելու, որքան դպրոցը լավ վիճակում պահելու ուղղությամբ, ինչքան դա հնարա-

վոր էր Թուրքիայի պես նրվոր գյուղական պայմաններում:

### ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՀԱՎԱՔԱՏՆՂԻՆ

Համայնքը որոշակի ժողովատեղի չունեւր, Համայնական հարցերը, մեծ մասամբ արծարծվում էին պարնանն ու աշնանը, ու ժողովատեղին Փոսթալում գտնվող «Պաղում խաչերին» մոտիկ մի ուստի հովանին էր, որի դիմաց թաղված էին 1896 թ. նահատակված արճակցիները: Այս վայրը ընդհանրապես գյուղի ծերունիների նստելու սիրած տեղն էր, որը ամենահարմարն էր խոսելու ու վիճելու համար, քանի որ հեռու էր կառավարական պաշտոնյաների աչքից:

### ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՐԿԵՐԻ ՎՃԱՐՈՒՄՆԵՐԸ

Պետական հարկերի հավաքը այնպես էր դառավորվում, որ յուրաքանչյուր անգամ, հարկահավաքները տարրեր մարդիկ էին լինում: Այսպես, հողային հարկը միշտ անփոփոխ էր, քանի դեռ տվյալ անասնությունում չէր կաաարվել հողային փոփոխություն, այսինքն՝ չէր գնվել նոր հողակտոր կամ ունեցած հողից որեէ վաճառք չէր կատարվել ու նման փոփոխությունը պետականորեն չէր ձևակերպված:

Հողային հարկ: Հավաքումը կաաարվում էր հետևյալ կերպ: Հունվարի վերջերին նյութուս մյուդուր (հարկային բաժնի պետ), բյաթիբի (գրագիր), սաւնդիսի (ղանձապահ), ուսի, աղայի և երկու ոստիկանի ուղեկցությամբ, շրջում էր արենե-տուն, ստուգում ավյալ սնտեսությունում պահպանված անցյալ տարվա հողային հարկերի վճարման համար տրված ընկալագրերը, հենց տեղնուտեղն էլ ստանում ընթացիկ տարվա հողային հարկն ու սալիս էր նոր ընկալագրեր:

Եթե պատահեր, որ անտեսությունը հնարավորություն չունենար մինչև այդ օրը պաարաստած լինել վճարելիք գրամը, ապա տնտեսության ղեկավարը ենթակա էր բանտ նստելու<sup>2</sup>:

Մարդուն բանտ տանելը ոչ միայն անպատվություն էր, այլև աղետ, որից խուսափելու համար բոլորն էլ նախօրոք պետք է պատրաստած լինեին տուրքը: Իսկ որեէ պաաճառով հարկը պատրաստ չունեցողին, այսինքն՝ բանտարկվելու

<sup>2</sup> Բանտը Արճակի ոստիկանատան ախոն էր՝ որից գյուղերի բանտարկյալների համար, իսկ եթե կալանված արճակցի էր, նրան ուղղակի աանում էին Վան, ուր և դատվելու էր:

աղետին ենթարկվածին օգնության էին հասնում հարեան-բարեկամները, երաշխավորությամբ կամ իրենց հարսների ոսկեգրամ ականջօղերը տրամագրելով, որպեսդի վերանար բանտ աանելու խնդիրը:

Գլխահարկ: Նույն ձեռով, նույն հիմունքներով և միաժամանակ էին դանձում գլխահարկերը: Գլխահարկին ենթակա էին բնտանիքի շափահաո, արու անգամները: Այս հարկն իր քանակով ամենածանրն էր: Գլխահարկը ծանրացնում էին հենց իրենք՝ նյութուս մյուդուրները: Ապրելով հայելի տներում, օգտվելով նույն տան բարիքներից, ներանց աչքից չէին վրիպում ոչ միայն սովյալ տան, այլև ամբողջ գյուղում կաաարված մահացություններից: Ասկայն ուսի ու աղայի կողմից նրանց հստանված մահացածի անունն ու աղաանսը և խնդրանք՝ ննջեցյալին աղատել գլխահարկից, թողնվում էր անուշագիր, ձեռնվում տարիներով, տվյալ ննջեցյալի անունով պահանջագիր էր ներկայացվում և գլխահարկ դանձվում:

Ղամշուտ (անասնահարկ): Ըստ օրենքի, հարկ պիտի վճարվեր երեք տարեկան խոշոր եղջերավորների և երկու աարին լրացած ոչխարների ու այծերի համար: Բայց այս հարկի հաշվարկը Արճակում այլ ընույթ ուներ: Փետրվարի վերջերին կամ մարտի սկզբներին, երբ դեռ ոչխարները դուրս չէին տարվել արոտի, գալիս էին Ղամշուտ շինները, մոտ քսան հողի, որոնք նույնպես ուսի, աղայի և մի երկու ոստիկանի ուղեկցությամբ շրջում էին գյուղամիջում, այն էլ ոչ միայն ոչխարաաների, այլ հաճախ նրանց հարեանների տները: Ղամշուտից շափաղանց խարդաի ու ստոր մարդկանց հավաքածու էին: Նրանք ստուգում էին ոչ միայն դոմերն ու մարագները, այլև թոնրաաները, մաաանները, մթերանոցները, ամենուրեք՝ մայունի ու բառալի ձայներ արճակելով, որպեսդի հայանարերին թաքնված անասուններին, թեև Արճակում երբեէ նման դեպքի չէին հանդիպել: Բացարճակապես սաում էին՝ կալըռին (տարին լրացրած արու գառին) և հոջալին (տարին լրացած էդ գառին) հաշվում էին հղի ոչխար ու ղնում հարկի տակ: Շնորհիվ նրանց այս սոսկալի խարդախության, Արճակի անասունների թիվը գերադանցում էր իրականությանը, որովհետեև երինջներին հաշվում էին հղի կով, դանաներին (երկու աարեկան արու խոշոր եղջերավորներին) հաշվում էին լծկան:

Ղամշուտից իրենց հաշվարկումն ավարտելուց հետո, անմիջապես դանձում էին Ղամշուտն ու գյուղից հեռանում:

Լեւել տասանորդ: Այս տասանորդը հաշվողներն, ըստ իրենց դերի, կոչվում էին օթնյութուսքի (խոտի հարկահան), Օթնյութուսքիները փոքրաթիվ էին ու հեծյալ: Նրանք սկզբում ստուգում էին, թե կոտորներում իսաի ղեգ չկա՞, արդյո՞ք, մարագներում չի՞ թաքցված այն, ապա ձիերով շրջում կոտորների տարածություններում, համըում հրնձրված խոտի խրճերը, դեռ չհնձված խոտհարքներն էին հաշվի առնում, ըստ որում, սրոշելով հնձվելիքի քանակը, հաշվում էին կորնդանի ու առվույտի տարածությունները, որից հետո արոտնություն տալիս դյուղի հասարակությունը՝ անասնակերը փոխադրելու մարահները: Ըստ որում, հիշյալ արոտնությունը չէր վերաբերում անհատներին, այլ հաշվի էին նստում դյուղի կամ դավառի նյութուս մյուղուրի հետ, իսկ նյութուս մյուղուրը հայտնում էր գյուղի ուսին, վերջինս էլ իր հերթին դիտելը, թե ցուցակում գրված այսինչ խոտհարքն ունի է պատկանում: Օթնյութուսքիները հենց դաշտից էլ ուղեւորվում էին դավառի մյուս պուղերը՝ հաշվառում կապարելու, իսկ երբ վերադառնում էին, սուղեն գյուղացիք պատրաստած էին լինում խոտի տասանորդ հարկը՝ հնչուն դրամով:

Փյալխուսուսերի<sup>3</sup> (շահուսթաբեռ ձեւնաբխութուններ) հուրկեր: Արճակում եղած ծառաստանները պտղատու չէին, ուստի դրանցից հարկ չէր գանձվում: Գյուղում կար վեց ջրաղաց, որոնցից երկուսը արեւմտյան մարդագետնում էին: Ժամանակի ընթացքում լճի ջուրը առաջ շարժվելով, իսափանել էր դրանց աշխատանքը: Արճակի նյութուս մյուղուրը հարկային ցուցակից ջնջել էր այդ ջրաղացները: Երկու ջրաղացը գյուղամիջումն էր, աշխատում էին աշնան ու դարնան ամիսներին և համարվում էին «բիւնջի չլաջ» (երկրորդ կարգի ուղաց): Դրանց հարկը այնքան էլ ծանր չէր: Զրաղացներից երկուսը դառնում էին գյուղից մի քանի կիլոմետր հեռու՝ Արճակի հողային սահմանների եզերքին: Սրանք նույն առվի ջրով էին աշխատում, այն էլ ամառ-ձմեռ անխափան, սովորաբար էին ոչ միայն արճակցոց, այլև շրջանի մի շարք քրդական դյուղերի: Հիշյալ երկու ջրաղացները հարկային մարմինների կողմից հա-

<sup>3</sup> Փյալխանա բառը երկիմաստ էր՝ քյալխանաջի, քյալխանաջու որդի և կամ այլ հետք արասանվածը որեւէ անհատի հասցեին ամենածանր հայհույանքներից մեկն էր, որովհետեւ այդ դեպքում բառի իմաստը բացասական էր: Այդ նշանակում էր՝ անբարոյական սուր պահող և ստոր ճանապարհով շահույթ ուտացող, նման մարդու որդի: Սակայն քյալխանաջի բառն ունեւր և շահութարբերի՝ պատվաւոր կոչման իմաստ, մարդ, որ ունեւր քյալխանա, ասենք՝ ջրաղաց, Արճակ, ներկատուն, ջուլականոց և այլն:

մարվում էին «բիւնջի չլաջ» (առաջնակարգ աղաց) և ենթակա էին ամենաբարձր չափի հարկի:

Գյուղում գոյություն ունեցող մեծ ձիթհանը, որ կառուցված էր 1891 թ. (բայց աշխատանքի էր հրվել 1907 թ.), պատկանում էր եկեղեցուն և հարկային ցուցակում չկար: Ասկայն անուղղակի հարկ էր ենթարկվում, որովհետեւ և՛ մյուղուրը, և՛ փոխխանայի ղանաղան կարիքների համար գործածվելիք ձեթն այդտեղից էր տարվում: Գյուղում ազդող պաշտոնյաների ընտանիքներին ևս քաղցր ձեթից առուծի բաժին էր ուղարկվում և Արճակի ձիթհանի նման քյալխանայից միշտ մնում էր այնքան, որ բավականացնում էր ընգամենը եկեղեցու ու դպրոցի ճրագ-լուսին: Երկրորդ պահից տան ձիթհանն էր և համարվում էր երկրորդ կարգի:

Բոստանների ու բախշանների հարկերի չափը որոշվում էր տեղական իշխանությունների, այսինքն՝ մյուղուրի ու նյութուս մյուղուրի կողմից: Հաշվը վճարվում էր միանվագ՝ կանխիկ դրամով և բոստանային բարիքներով: Բոստանների և բախշանների թիվը կամ գրաված տարածությունները շատ չէին: Մշապկա բոստան էին դնում Վարագի վանքին պատկանող երկուսից-երեք արտում, իսկ գյուղացիք իրենց հերթին նորից երկու իրար կից արտեր և մեկից երեք արտ բախշա էին անում: Այս իսկ պատճառով էլ բոստանների ու բախշանների վրա դրված հարկը գյուղացոց ընդհանուր հաշվի մեջ չէր մտնում:

Հաւցանաթիկի տասանորդ: Շահանները (հացահատիկային առասանորդ հավաքողներ) թե՛ թրվով, թե՛ գյուղում երկար մնալով դերադանցում էին մնացյալ բոլոր տեսակի հարկահավաքներին: Նրանք գալիս էին կալսումները սկսվելուց առաջ և հեռանում կտավատի կալսումից հետո: Շահանների թիվը հասնում էր երեսունի ու նրանք սովորաբար մնում էին Փոս թաղում, վերցնում էին երկու հատ մի հարկանի հողա կամ ոչխարի դոմ, ներսից սվաղել առլիս, դրսից դոնեւր փակում ու կնքում: Կաւորի վրա բարձրանալով, հացահատիկը ներս էին թափում երկրիկներից, մի ամբարում ցորենը, մյուսում՝ դարին: Իսկ ոսպը վաղուց արգեն հավաքված էր լինում, կանջրակն էլ շատ ուշ էր հասունանում և երբեք շահանները դրանցից տասանորդ չէին կարողանում հավաքել:

Շահանները սովորաբար իրարից բաժանաբաժան էին շրջում կալաանդերում: Երբ որեւէ ընտանիք մի թեղ արդեն ունեւր, դիմում էր շահանների գլխավորին և հայանում, որ իրենք հերան ունեն անելու: Թույլատվություն ստանալուց հետո

միայն կարող էին սկսել հերանք: Շահաններից մեկը հայտնվում էր տվյալ կալատեղը և մնում այնքան, մինչև ցորենը մաղվելու: Եթե քամին էլ դադարել էր, և հերանել չէր լինում, թեղը լրիվ հերանված չլինելու պատճառով ցորենի չափումը հետաձգվում էր: Լինելու լրիվ մաղված, թե առանց մաղելու, ցորենը փոքրիկ բրդի ձև էին առիս և վերից վար հատուկ տախտակ և կնիքներով կնքում էին: Հաջորդ օրը կնիքները եղծված դառնելու դեպքում, կալատիրոջը աուղանում էին: Նման անախորժություններից խուսափելու համար կալատիրերը օր ու գիշեր հսկում էին շեղջը, որպեսզի պատահական անասուն կամ շուն չկոխկրճեր:

Երբ հերանվում ու մաղվում էր ամբողջ թեղը, ապա շահանների մի խումբ հայտնվում էր շեղջի մոտ ու սկսում չափել: Ձնայած այդ հարկը կոչվում էր տասանորդ, սակայն դանձվում էր ու թանորդի հաշվով, այն է՝ յոթ չափ լցնում էին ցորենատիրոջ կողմը, մեկը՝ իրենց կողմը, այն էլ ալյապս՝ առաջին չափը լցնում էին իրենց, հետո յոթ չափ կալատիրոջ կողմը: Դուրս էր դալիս, աւանք, 27—28 չափ, ապա շահաններին պեսք է հասնելու երեք ու կես չափ, տյնինչ վերցրած էին լինում չորս ու կես:

Այս բոլորով հանդերձ, շահանները (որոնց մեջ միշտ էլ լինում էին հողագործի ղավակներ), բոլոր առևտրի հարկահավաքների համեմատությամբ, ամենամեղմարարո և ամենանահապետական հողու աեր մարդիկ էին: Հացահատիկը չափելիս, մանավանդ, եթե քանակը շատ էր լինում, նրանց դեմքերին արտահայտվում էր հացը հարողը մարդու ուրախություն: Առաջին չափը դատարկելիս բարձրաձայն ու միարեան կանչում էին՝ բիր, ալլահ, բիր: Երկրորդ չափը դատարկելիս կանչում էին՝ իթի, ալլահ, օլ վաթիլ (երկու, աստված, եղի՛ր երաշխավոր): Երրորդին՝ նորից էին կանչում՝ ուչ, ալլահ, վերմա բիդա սուրչ (աստված, մի սուր մեղ հանցանք): Ապա լոբլայն կատարում էին աջիւսաւանքը, մինչև քսան-երորդը: Սովորաբար քսաներորդ չափը կոչվում էր տալլա: Եթե չափվող ցորենը եղել էր քսան չափ, ապա մի տալլա էր խփվել, եթե եղել էր քառասունմեկ չափ՝ երկու տալլա, իսկ եթե երեսունինը չափ էր, նորից մի տալլա էր: Տասնինն ու կես չափ ցորենը աալլայի չէր հասնում:

Յուրաքանչյուր աալլան, անկախ այն բանից, թե արաատիրոջն էր բաժին ընկնում, թե հարկահավաքին, այդ չափը լցնում էին դլիս-դլիս (առանց հարթելու դատարկում էին), բայց նախքան դատարկելը շահանները մի պահ կանգ էին

առնում, բարձրաձայն ու երգեցիկ, հաա-հատ արտաստնում քսան մտղթոնք. աշխարհին՝ խաղաղություն, թաղավորներին՝ սեր-միություն, հողագործին՝ առողջություն, հողին՝ բերրիություն, լրծկանին՝ ուժ, բերքին՝ առատություն, ցավին՝ պակասություն, հացին՝ էժանություն, մահին՝ թանկություն, անձրեին՝ չափավորություն, տատու ուղորմությանը՝ անչափելիություն և այլն:

Շեղջի տակ որքանով շատ էր չափված ցորենը, այնքան էլ երբեմն մեկ մատի հաստությամբ թուլնում էին տոանց չափելու, որպես «կտլեմասա» (կալից մաս): Դրա մոտ էին կանգնում տասնյակ աղքատ մանուկներ, որոնք մեծ մասամբ ուրիշ գյուղերից էին այդ օրերին հավաքվում Արճակ, ու արատներն այդ շնչառակը կուցերով լցնում էր նրանց տոպրակները: Շահանների կողմից շեղջի տակն տրտատիրոջը թողնելը, որպես կալեմաստ, և արտատիրոջից՝ այդ ցորենը չբավորներին բաժանելը, դարերի խորքից եկած, սրբադրած սովորություն էր:

Երբ չափվելիք ցորենը շաա էր լինում, կալատերը մի քսնի մաղ ցորեն էր ուղարկում բոստան՝ սեխ ու ձմերուկի հետ փոխանակելու և բերում ու հյուրասիրում էր շահաններին: Այս հյուրասիրությունը, որ կոչվում էր «բողաղ թրջել» նույնպես դարավոր սովորույթ էր:

#### ԿԱՏԱՎԱՐԱԿԱՆ ՍՈՎՈՐՈՒՅԹՆԵՐԸ

Արճակցիք ատելություն և թերահավաստություն էին ցուցաբերում Օսմանյան դատարանի հանդեպ: Ուստի, թեպետ տարիներ շարունակ մոաիկ էին դանվում թուրք պաշտոնեությունը, այնուամենայնիվ, չէր լինում դեպք, որ իրենց մեջ ծագած վեճերի կապակցությամբ դործը հասցընեին մյուզուրին: Ծագած վեճերը նրանք հարթում էին յուրովի: Զրի համար վեճի բռնվածներին, իրար հետ դժուլած հաղեաններին, ընտանեկան բաժանումների առթիվ ծագած ազմուկ-աղաղակներին միջամտում էին աարիքավոր հարեանները: Հաշտություն չկայանալու դեպքում կանչում էին ուս-մաջլիս:

Դատաստանը լինում էր՝ նախաաինք հանցավոր ճանաչված կողմին, կշտամրանք, վնասի փոխհատուցման որոշում, և որքան էլ անարդար համարվեր ռես-մաջլիսի կայացրած վճիռը, որքան էլ կովող կողմերի մեջ շարունակվեր վեճը, դործը կառավարութանը չէր հասցվում: Եթե հասցվեր, ապա նման քայլն անողը շրջապատի աանությունն էր արժանանում:

Ինչպես հատկանշական է աշխարհի բոլոր ազգերի հողի մշակներին՝ օտարականի հանդեպ դո՛ւրաց լինել ու նրա հեռ կիսել իր վերջին կտոր հացը, այնպես էլ արձակցին հողատար էր իր շնոր մասնող առն՝ մի օտարականի հանդեպ, Լսկ Արձակը, որպես բանուկ ճանապարհի վրա ընկած հանդիման, շնոր կոխողներ շտա էր ունենում:

Երբ աշխատանքի անո ուղևորները, ինչ աղբից էլ լինեին, մանում էին պատահած անբաց դռնից ներս, նստում սյան տակ կամ փայտին էին մտնում, տեղավորվում վաղ ընթացող փողոցին և ասածու աղ հյուրերը շնորհակալությամբ լին ընդունում անախորհից իրենց մատուցված ուտելիքն ու պիշկերևու ապաստարանը: Հաջորդ օրը նրանք դնում էին իրենց ճանապարհը, երբեմն հանները տանելով տանտիրոջից տրված ճամփապատեր, երբեմն՝ դասարկածներն: Սակայն միշտ էլ թողնում էին «չեն մնաք» մաղթանքը:

Այդպես էին վարվում ոչ միայն քրիստոնյա հյուրերը, ոչ միայն հայերը, այլև քուրդ հասարակ, խաղաղ հողադորները, նույնիսկ ղինյալ ու աներկյուղ քուրդ ավաղականները և դող, խարելա մահմեդական ղնչու-մաղադորները:

Տարին մի քանի անգամ Արձակում հայտնվում էին Պարսկաստանից Վան դնացող քարավանները՝ ուղտերի շարաններով: Պարսիկները հայերի ուտելիքից խորշում էին, ուտաի ուտելիքից չէին օգտվում, ոչ էլ աներն էին մանում: Լիներ ամառ, թե ձմեռ, նրանք կծկվում էին իրենց ուղտերի կողքին: Ուղտերի համար ստացած խոտի արժեքը նրանք փոխհատուցում էին իրենց բնական մթերքից՝ լինել մի քիչ բամբակ, չամիչ փշատ, դոշար, մանրած կարմիր աքաղաղ, մի խոտով նրանք անպայման որևէ բանով փոխարինում էին ստացած անասնակերն ու վառած սթարը: Սրանց բոլորին էլ արձակցիք ոչ թե առնում էին կոնախ, այլ պարպապես «դյալան-պիղան» կամ «իկող-կրնացող»:

Արձակցու համար կոնախները անդից անդ փոխադրվող ասկյուրներն էին, ոստիկանական խմբերը, պետական նշանավոր, թե անշան պաշտոնյաները, համալիք ղորախմբերը: Լինեին նրանք փոքրաթիվ, թե շատվոր, հետիոտն, թե ձիավոր, միևնույն է, արձակցիների համար սերնդեսերունդ կոչվել էին կոնախ:

Կոնախները հասնելով դավառապետարանի

հրապարակը, անմիջապես վրդովմունք էին արտահայտում, Եթե չգիրը շուտափույթ էր ներկայանում: Այդպիսիներին դիրն անմիջապես բաժանում էր ունևորների տների վրա, սպասարկու նշանակելով շունևոր և կոնախ ընդունելու հնարավորությունից զուրկ դուրաջիններին: Կոնախները խստապահանջ էին: Նրանց ձիերի առնանախապես ոչ միայն խոտ պետք է դրվեր, այլև տոպրակները պարի լցվեր: Շատերը չէին բավարարվում ձվածեղով կամ ձավարե փլավով, այլ պահանջում էին հսկ մորթել, եթե համոզված էին, որ իրենք կարող են այնքան ժամանակ մնալ դուրում, մինչև հավր եփվեր: Գիշերողները պահանջում էին մաքուր անկողին, տեղի-անտեղի մտրակում էին սպասարկու դուրաջուն, հայհոյում տանտիրոջ հավատն ու բոլոր անախի սրբությունները, հաշվի տանելով դիմացինի պատկանելի աարիքը:

Այս ամենն արձակցու համար անսովոր չէր: Եթե, հյուրամթի (իշխանություն) շունն են, հո իսկական շուն չեն, որ հաց տվող ձեռքերը չկծեն», դատում էին ծերերը և պատմում, որ վաղ ժամանակներում այդ կոնախները հյուրասիրվելիս՝ «գիշ քրասի», այսինքն՝ աամանավարձ էին պահանջում անախորհից: Չնայած նման բոնություններին, այնուամենայնիվ, իդական սեռի պատվին դիպել նրանց մտքովն իսկ չէր անցնում:

1908 թ., օգոստոսյան սահմանադրությունից հետո, կոնախների նման կամայականությունները վերջ էին դաել, սակայն նրանք նորից անվճար կերակրվում էին: Ահա թե ինչու, արձակցին ցորեն էր ցանում այնքան, որքան իր կարիքների աանապաաիկն էր և խոա ու առվույա դիրդում այնքան, որքան իր դործածելիք կերի քսանապատիկն էր:

#### ԱՐՁԱԿԻ ԿՊԻՈՑԸ

Շենքը դանվում էր դյուղի արևելյան մասում և երևում էր դյուղի բոլոր կողմերից: Դա լայն տարածություն կենտրոնում ընկած միհարկանի շինություն էր, դեանից երկու ասաիճան բարձր, կսողացված 1899 թ. և, ինչպես դյուղի մնացած նորածն շինությունները, հիմքից վեր մի երկու շար էր քարով շարված, մնացածը հում տղուսից էր:

Դպրոցը բաղկացած էր ընդամենը երկու դասարանից և մեկ ուսուցչանոցից: Հասակը աաիւտակից էր: Դասասենյակներում դրված էին կո-

սիտ, երկար նստարաններ ու սեղաններ: Կտուրը տափակ էր, լուսամուտները՝ լայն, երկաթե վանդակներով ամրացված և ունեին ապակեպատ փեղկեր: Շենքը աաքացվում էր թիթեղե վառարաններով:

Դպրոցի առաջն ընկած լայն տաըածությունը ծառայում էր, որպես աշակերանների խաղահրապարակ, իսկ ետեի արտը վերածված էր դերեղմանոցի:

Դեռես 1870 թ., երբ Արճակը շուներ ոչ այդ շենքը և ոչ էլ կրթական դործն էր ապահովված, դպրոցի դեր էր կաաարում դյուղի ավադ քահանա տեր Կարապետի փայախի հողան, ուր քահանան մոտ քսան տղաների աախտակե դրակալով աաոեր էր սովորեցնում: Տաըիններ հեաո էր, որ Խրիմյան Հայրիկի հիմնադրած Վարադի քաոանդավորաց ուսումնարանի անդրանիկ շրջանավարաներից երկու երիաաաարդ (Արճակից՝ Մարդար Հյուլայան-Հովհաննիսյանը և Վան-Տոսպի Պողանց դյուղից՝ Մովսես Զաքարյանը) եկան Արճակ, դյուղացոց օթանդակությամբ կաոուցեցին դպրոցի շենքն ու իրենք էլ դարձան դպրոցի ուսուցիչներ, այն էլ աոանց վարձաաըության: Դպրոցն աըական էր և կոչվում էր Սուրբ Մեսրոպյան: 1894 թ. դըպրոցը վերածվեց թուրքական դորանոցի, մինչև 1895-ի հունիսյան կոաորածները: Կոտորածի ժամանակ թալանվել էր դպրոցի աղքաաիկ կայքը, քանդվել դոներն ու լուսամուտները, սակայն դյուղացիք նորից շինեցին:

Դրամ վաաաակելու համար ժամանակավորապես Բաըու պանդիաաած արճակցիք հիմնեցին Արճակի Կրթասիրաց միությունը, որը հիմնավորապես կարդավորեց դպրոցական դործը և դպրոցի ուսուցիչներին դրամով վարձատրելու հարցը:

Դրամական կանխիկ վարձատրության շնորհիվ, Արճակի դպրոցում սիրով էին դալիս պաշտոնավարելու Վան քաղաքի լավագույն ուսուցիչները, ինչպիսիք էին ներկայումս Երեանում ապրող, վաաաակավոր ուսուցիչ (այժմ կենսաթոշակաոու) Արսեն Հացագործյանը, Սիյուեքում հրատարակչական դործով դրադվող Հովհաննես Վարդանյանը, հանդուցյալներ՝ Մկրաիչ Ռշտունին, Մկրտիչ Մեոշյանը, Բարունակ Կապուտիկյանը և այլոք:

Բացի Արճակից, դավաոում միայն Խաոակունիս դյուղում էր, որ գոյություն ուներ աարական (արական) դպրոց (Մ. Փորթուդալյանի հիմնադրածը): Վանի նահանգում, հայկական հինդ դյուղերի դպրոցներից միայն Խաոակունիսին էր, որ անխափան դործել էր և մինչև Մեծ եղեոնը կապի մեջ էր էրդրումի Սանասարյան դպրոցի հետ:

1908 թ. հեաո Արճակի դպրոցը դարձավ երկսեո: Բացվեց երեկոյան դաընթաց՝ անդրադեա երիաաաարդության համար, հիմնվեց դրադարան: Թեև իափանումներով, լույս էր տեսնում դպրոցի խմորատիպ պարրերականը՝ «Գավաոի ձայն» անունով: Դպրոցի ուսուցիչները և դյուղի եըիաաաարդությունը հաճախ փոքրիկ պիեսներ էին ներկայացնում եկեղեցում:

Ասկայն Կրթասիրաց միությունն այս ամենը քիչ էր համարում: Արճակցին երադում էր մի նոր շենք՝ դպրոցի համար և կողքին էլ հաըյուը հանդիսականի աարողության դահլիճ՝ ժամանակակից ոճով: Բայց այդ ըոլորը մնաց երադանք...

1914 թվականին երկրում ոաղմական դրություն հաստատվելուց անմիջապես հեաո, Արճակի դպրոցը վերածվեց դորանոցի և դորանոց էլ մնաց մինչև 1915-ի ապրիլի աաաը՝ Եղեոնի օրը:

## Ը Ն Տ Ա Ն Ի Փ

### ԿԱԶՄԸ

Մի ընաանիք էին կաղմում, ապրում միենույն հարկի տակ և ընտանեկան ընդհանուր հոգսեր էին կրում տրդեն թոոների տեր դարձած ձերմակտհեր եղբայրները, երրեմն նույնիսկ հորեղորոր որդիները և քոնի որ եըիաաաարդ հասակում չէին ըածանվել, ապա օր ծերության լսել անդամ չէին ուղում Շշեն տան ավիրվելը», մանավանդ, եթե դեո աանը կենդանի էր թեկուղ մի դաոամ կին:

Ընաանիքները աան ներսում կաղմում էին օրարներ, ասենք՝ Հակոյի օրար, կամ՝ Աարդոյի օըար, ըսա ոըում, այդ Հակոն կամ Աարդոն, ուլոնք օրարի աեըերն էին, հաճախ ոչ թե դեո ողջ ալեհերներն էին, այլ հանդուցյալ ծնողներ: Այդպիսի ընաանիքները, իհարկե, լինում էին հարուստ: Նման բաղմանդամ ու հաըուաա տներն էին, որ կոչվում էին համրա տներ:

Ընաանիքներում, լինեին ըաղմանդամ թե սակավանդամ, համրա թե հասարակ, միենույն էր, ընաանիքի կրասեր անդամները հտրդանք ու-